

Я волів би розпочати свій сьогоднішній виступ з подяки Жанні Немцовій і команді «Фонду Бориса Немцова» за цю нагоду й запрошення.

Я був особисто знайомий з покійним Борисом Юхимовичем, ми часто зустрічалися не лише у Москві, але й в Києві, особливо під час Помаранчевої революції.

Немцов був у захваті від цієї революції. Він був переконаний у тім, що люди, які вийшли на майдан, зможуть повернути собі суб'єктність, не дадуть Україні скотитися до авторитаризму. А цей покажуть приклад його рідній Росії.

Пам'ятаючи про важкий досвід 1990-х років, я особливо вірив у можливість змінити систему з середини. Вірив що Росію може трансформувати вільний ринок і конкурентний бізнес, що разом з можливістю заробляти, так само як на Заході, країна навчиться водночас жити, виходячи з фундаментальних цінностей вільного світу.

Вірив я тоді й у силу культури, її здатність в умовах відсутності цензури впливати на людей. Змінювати їх.

Заражати та захоплювати справжніми цінностями та ідеалами.

Яким злочинно наївним я був тоді...

Мій сьогоднішній виступ - це аж ніяк не лекція, але запрошення до відвертої розмови. Мені хочеться разом з вами обговорити якісь важливі для мене питання, пов'язані тим чи іншим чином із головною темою нашої зустрічі – темою свободи. І одразу прошу вибачити мені постійні апеляції до прикладів до культури, точніше – до кінематографу. Зрештою, я ж кінематографіст.

Масове вбивство мирних українців у Бучі та інших українських містах і селах вразило мене. Побачивши ці кадри, я втратив здатність розмовляти. Тай право говорити про «російську культуру». Тоді я написав свій, здається, найжорсткіший текст: «після Бучі не можна більше говорити про російську культуру. Вона не вберегла російську людину від цих жахливих злочинів. Вона винна. Усі до неї причетні винні також. Має бути довгий шлях переродження. І каяття.

Просити вибачення запізно. І зрештою нема є в кого. Їх жорстоко вбили, згвалтували і кинули в ями в Бучі, Ірпені, Гостомелі...

Я написав ці емоційні слова у квітні 2022 року. І відчуваю цю емоцію дотепері. Не можна ані забути, ані пробачити смерть 501 українця, що їх було вбито російськими солдатами.

Але відтоді я переосмислив свої міркування про роль та можливості культури. І не лише культури російської.

Найбагатша культура – література, музика, кіно – не вберегли Німеччину від нацизму та Гітлера.

Японію – від військових злочинів у Китаї.

Не вберегли Сполучені Штати від воєн у В'єтнамі, Іраку та Афганістані.

Бомбардування Белграда.

Іран – від режиму аятол.

Масова культура, а я насамперед, говорю саме про неї, не впорається сама. Не може впоратися без усвідомленого запиту аудиторії...

Виховання вдома, освіта у школі, звичка до критичного мислення – наявність усіх цих навиків необхідна, аби культура могла допомогти стати людині – громадянином. Сформувані такі необхідні для ефективного функціонування демократичного суспільства інститути.

Найпопулярнішими фільмами в Росії були стрічки про всесвіти Marvel або Зоряних війн, фільми, чий основний, якщо не єдиний меседж полягав в абсолютній необхідності чесній людині протистояти злу та авторитаризму. Одинаку – злочинній системі...

Але ж марно? Все це не допомогло?

І феноменальні за популярністю книги Джоан Роулінг, які вчили своїх читачів різного віку тому самому - теж не допомогли?

Наразі мені здається, що культура не може вберегти жодної країни від морального падіння у прірву.

Але це не означає, що я відмовився від культури. Розчарувався у ній. Вона необхідна людям, які свідомо роблять свій вибір.

Відкидають саму ідею рабства, навіть рабства «преміум» класу.

Як точно сформулював цю думку російський письменник Михайло Шишкін: "Російська література не врятувала від ГУЛАГу, але допомогла вижити в країні-ГУЛАГу".

Колись у журналі «Юність», коли я й сам був юнаком, я прочитав статтю відомого фізика Фейнберга про функцію мистецтва – це було відлуння важливої тоді суспільної дискусії про «фізиків» та «ліриків».

Мені запам'яталася одна думка, яка не втратила своєї актуальності дотепер: «Висловити інтуїтивну думку словами іноді можна дуже просто.

Наприклад, дуже просто сказати: справжнім почуттям молодих сердець не повинні заважати ані міркування сімейного престижу, ані фамільної ворожнечі.

Бо кохання, - вище за все.

Таке сухе твердження немає нічого спільного з мистецтвом.

Воно може бути правильним або ні.

Можна намагатися доводити його дискурсивно, але це марна справа, бо існує безліч розумних доводів, здатних спростувати це.

Однак, коли створюється „Ромео і Джульєтта“, коли ця трагедія виконується справжніми митцями, догматичне інтуїтивне судження набуває абсолютно нового рівня переконливості, воно стає по суті непорушним».

І це так, адже лише мистецтво здатне сформулювати для людського життя правила у такий спосіб, щоб вони сприймалися як правила, а не як запрошення до суперечки. І саме цим займається мистецтво від коли вперше первісна

людина розповіла своєму другові біля вогнища першу історію. Слова політиків, хоч би якими вони були важливими і значущими - забуваються. Рукописи та історичні документи - зітлюють і губляться, підручники історії - переписуються і кожне наступне покоління уявляє собі життя пращурів трохи гірше.

Саме мистецтво – не релігія, не історія, не держава – пронесли крізь століття ті цінності, які ми сьогодні вважаємо беззаперечними. Оті права людини, які ми вважаємо невід'ємними.

Наші уявлення про добро і зло, наше розуміння рабства та свободи.

Від Каїра до Єрусалиму 726 км. Згідно гугл-мап, цей шлях пішки людина може подолати приблизно за шість днів. Мойсей же водив євреїв, що вийшли з Єгипту, пустелею 40 років. Чому? Ми знаємо відповідь на це запитання.

Жартівлива його версія звучить так: "щоб знайти на Близькому Сході єдине місце, де немає ані нафти, ані газу".

Справжня причина полягає в іншому: Мойсей чекав, щоб помер останній з народжених у рабстві, тому що раби не можуть побудувати вільне суспільство.

Ця думка з початком війни також сприймається інакше і ось чому.

Це не тільки моє переконання, дуже багато шанованих авторів та експертів висловлюють думку, що однією з причин, через яку Володимир Путін зважився на вторгнення, це його вік.

Усвідомлення своєї смертності.

Володимир Путін бачить себе останнім представником покоління, яке сприймає Україну як загрозу і яке може вирішити, як їм здається, екзистенційну для Росії проблему та відновити колишню велич.

Путін знає, що ніхто, окрім нього, не став би цим займатися. Знає навіть на власному досвіді, на досвіді «зради» Дмитра Медведєва, який, будучи президентом, «дозволив» Америці вбити Муаммара Каддафі.

Народжені в рабстві самі ставали часом найжорстокішими наглядачами на плантаціях і народжений у СРСР Володимир Путін сьогодні веде війну не просто, як йому здається, за існування сильної Росії, а за рідний простір несвободи.

За право Росії бути несвободною.

За те, щоби перекреслити досвід останніх тридцяти років.

Підтвердження цього ми бачимо і в новинах з фронту, де з російської сторони воюють люди віком старше 40 років, а часом й 50.

Молоде покоління нехай лише частково, але вберегли кілька пострадянських десятиліть. Так, ці десятиліття «подарували» нам таке явище як школярі-сталіністи, але ж вони дали нам покоління громадян, які свідомо відмовилися підтримати війну.

Те покоління, яке - вдома чи в еміграції - займається антивоєнною діяльністю, допомагає біженцям, намагається за найскладніших обставин залишатися людьми.

Якби Володимир Путін не розпочав саме зараз своєї війни, поки народжені в Радянському Союзі ще можуть тримати в руках автомат, було б уже пізно. Тому що дуже багато молодих не хочуть війни, не хочуть імперії і чогось хочуть жити своє мирне спокійне життя.

Для народжених у рабстві ціна свободи все ще абстрактна, тому що для них є ефемерною сама концепція цієї свободи.

Сама можливість вибору.

Володимир Путін зразку 2022 року або навіть Володимир Путін зразку 2014-го не з'явився з повітря, це був політичний лідер, котрий багато років поспіль контролював у своїх руках всю владу.

І моральні компроміси, на які багато хто з нас йшов на початку нульових, різке відрізнялися від компромісів сьогоднішніх.

Тоді це були прості запитання.

Взяти чи не взяти гроші.

Виступити чи промовчати.

Піти на маленьку незначну угоду із совістю чи ні.

Марія Певчих у своєму гучному інтерв'ю закликає не лише росіян, а й усіх нас відмовитися від практики «морального релятивізму».

Тобто перестати знаходити виправдання співпраці з тираном.

Чи можна співпрацювати з Путіним заради врятування хворих дітей?

Чи заради створення чудових творів мистецтва, які пробуджують найкраще в людях?

Чи винна Чулпан Хаматова у тім, що виступила довіреною особою Володимира Путіна в обмін на тисячі врятованих дитячих життів?

Це та сама «ціна свободи».

Те саме питання про «сльозинку дитини», відповідь на яку шукав Федір Достоєвський.

І це питання, на яке у мене точно немає відповіді. Припускаю, на яке однозначно відповісти не зможуть дуже багато хто.

Це питання не абстрактне.

З початком війни через санкції припинилися постачання багатьох ліків, зокрема життєво важливих.

Чи заслуговують, наприклад, онкохворі російські діти смерті? Чи старі люди?

Чи люди, які не висловилися голосно проти війни?

Іноді буває, що ті, хто постачає ліки до Росії, вільно чи ні порушують санкції.

Більше того, часом вони змушені співпрацювати з російською владою.

Заради порятунку дуже конкретних людей.

Чи легко в такій ситуації сказати «нехай помирають»?

Звичайно, ні.

Ось вона – ціна свободи.

Але мені здається, що обговорюючи це питання, ми втрачаємо головне:

якщо ми опиняємось у тій точці, в якій перед нами з'являється вибір - «підтримати тирана» або «врятувати дитину», то ми вже програли. Це головне моє міркування, яким я хотів би поділитися сьогодні у своїй промові.

Наш сучасний історичний досвід дає нам ключ до майбутнього.

Розуміння того, яких помилок ми можемо уникнути, щоб знову не опинитися перед вибором, у якому ціна свободи несподівано виявиться катастрофічно високою.

Здавалося б, як країна, яка пережила трагедію Другої світової, може захотіти знову повторити?

Але відповідь проста - уроки тієї війни не вивчені.

Їх чітко розуміли ті, хто війну прожив і ми знаємо це і з радянського антивоєнного кіно, і з досвіду життя в Радянському Союзі, в якому слова «аби лише не було війни» говорили абсолютно щиро і вони мали справжнє значення. Покоління Володимира Путіна не знало війни, не знало жахів та трагедії, але знало комфорт життя раба у Великій імперії. Не знаючи по-справжньому і на власному досвіді ціни, яку заплачено попередниками за будівництво цієї імперії, він і спромігся розпочати нову війну.

Історична пам'ять неймовірно важлива. Ми ж чули слова, що стали штампом, про те, що історію необхідно вчити, щоб не повторювати її помилок? Виявилось, що вчити замало. Більше того, виявилось, що індивідуальний героїзм не рятує. І індивідуальне благородство. Рятують громадські інститути, які має створювати суспільство та від роботи над якими російське суспільство відмовилося з власної волі.

Сьогодні сухі слова з підручників історії стають для нас болючим і навіть трагічним особистим життєвим досвідом і це наш шанс – проговорити наш досвід останніх років та докласти великих зусиль, щоб ніколи не допустити його повторення.

Світ, в якому ми всі прокинулися 24 лютого 2022 року, став можливим не лише завдяки одноосібному рішення однієї людини. Не лише його зла воля розпочала війну – війна стала сумою всіх маленьких компромісів, на які ми щодня йшли впродовж десятиліть. Компромісів здавалося б незначних і неважливих, але таких, що спричинили по-справжньому жахливі наслідки.

Розуміючи сьогодні неможливість справжнього компромісу із совістю, ми маємо також зрозуміти неприпустимість у майбутньому цих маленьких компромісів. Я говорив про те, що серед покоління народжених у пострадянській Росії багато хто не хоче воювати і діє вільніше, ніж покоління їхніх батьків – багато в чому сталося це і завдяки культурі.

Завдяки згаданим мною вище книгам та фільмам, завдяки музиці та коміксам.

Так, культура не може вберегти всю величезну націю від падіння, але вона може допомогти окремим - можливо кращим - її представникам залишитися людьми.

Зберегти честь і гідність і можливо шанс на зміну країни в майбутньому. У цьому вся історична роль культури. Століттями людство будує свій культурний Ноїв ковчег, за допомогою якого після чергового потопу можна буде побудувати здорове суспільство.

Визначні фільми та романи дарують глядачам та читачам не просто знання, вони дають можливість прожити чужі життя, емоційно підключитися до найважливіших подій історії та як результат – змінитись. Вирости. Стати краще. І тут, напевно, варто сказати, що ця функція є не лише у «високої» культури, а й у масової - питання лише в бажанні людини.

Розумію сьогодні чітко недосконалість підходу, що спирається виключно на культуру, але я щиро вірю, що саме вона дає нам сьогодні шанс на майбутнє. Чи може вона зробити людей вільними? Допомогти осмислити чужий складний життєвий досвід дороги до свободи?

Охочих - так. Культура - не захисник і не вчитель, а співрозмовник.

Декілька поколінь моєї родини були пов'язані з кіно. І тема свободи для кіно неймовірно важлива, зокрема, для голлівудського кіно, для знаменитих і улюблених багатьма фільмів.

І те, як голлівудське кіно говорило на цю тему, часом викликало у багатьох з нас - людей мого покоління і життєвого досвіду - внутрішнє збентеження. Ми трохи морщилися, слухаючи монологи героїв Аарона Соркіна, слова героя Мела Гібсона з «Хороброго серця» – «ви можете забрати наше життя, але не можете забрати свободу» або монолог президента США з фільму «День незалежності» Рональда Еммеріха.

Цей героїчний кіно-ідеалізм здавався нам надто пафосним і навіть викликав почуття незручності.

А потім трапилася війна. І несподівано все те, що колись здавалося пафосним, літературним чи несправжнім, виявилось єдиною важливим.

Війна принесла ясність. Все життя я багато читаю і, звичайно, читав безліч книг - як художніх, так і нон-фікшн про Другу світову, про Голокост. Я читав мемуари і неминуче натикався на це відчуття ясності. Відсутності будь-яких моральних сумнівів. Але цей книжковий досвід був для мене неорганічним, мені подобалося сприймати та бачити світ навколо складно влаштованим, неоднозначним – зрештою, саме ця неоднозначність і є предметом дослідження улюбленого мною авторського кіно. Кінематограф морального занепокоєння. 24 лютого змінило мою візію назавжди. Війна дала граничну ясність, зробила світ чорно-білим. Війна дала ясність ще й в іншому – у людях.

Вперше в моєму житті я все розумію про людину щодо того, яку позицію вона займає. Я не засуджую зараз. Лише констатую.

Так і є?

І несподівано люди, яких ти вважав пристойними, промовчали або, ба

навіть гірше - підтримали. Зіганули.

І навпаки – несподівано ті, кого ти підозрював у цинізмі та пристосуванстві проявили себе як люди з великої літери Л.

А ще війна дала дуже конкретну відповідь на питання, яке багатьом раніше здавалося теоретичним.

Що таке ціна свободи?

Ціна свободи – життя. Сьогодні ми бачимо це на фронті.

Україна – країна, в якій я, моя сім'я, мої батьки, дідусі та бабусі народилися.

Виросли, прожили життя.

Сьогодні у кожного тут горе.

Родич чи знайомий, друг, батько чи син.

Вбитий, розстріляний, замучений, загинув під бомбами, помер у полоні, змушений залишити будинок.

Я бачу це на власні очі в Україні, чую від біженців, від військових експертів, від військових, які боронять свою країну, від російських полонених, які виступають по українському телебаченню.

Я чую виття сирен по всій Україні, я знаю сім'ї, які втратили близьких, я був на похороні загиблих. Сьогодні не залишилося українця, якого тим чи іншим чином не торкнулася б ця проклята війна і для України, яка бореться за незалежність, за культуру та національну ідентичність, за свою мову та державність – для України свобода коштує тисячі життів найкращих її громадян.

До війни ми думали про ціну свободи інакше.

Точно не в практичному значенні.

Яка ж ціна свободи для Росії?

Я дуже добре пам'ятаю 80-ті та 90-ті роки і я пам'ятаю – я бачив це на власні очі – багатомільйонні демонстрації ще тоді в Радянському Союзі. Демонстрації за свободу, за зміни.

І, дивлячись на те, як мало людей у порівнянні з тим часом, виходили на вулицю в путінській Росії, я ставив собі запитання: що ж трапилось?

Куди ті люди зникли? Або що змінилося в них?

Для себе я знайшов ось яку відповідь: у Радянському Союзі на вулиці виходили люди, яким не було чого втрачати. Всі вони, точніше всі ми тоді, жили в більш-менш однакових двокімнатних квартирах, отримували приблизно однакову зарплату, стояли в тих самих чергах за югославськими меблями і їздили на тих самих поїздах і електричках до Москви за ковбасою.

Ситуація ж у путінській Росії була зовсім іншою: ситі нульові підвищили ставки. Тепер громадянам э що втрачати - комфортне життя з новими, насамперед небаченими можливостями.

Просто подумайте, в історії Росії – у всій історії Росії! - не було періоду, коли така кількість громадян країни могли жити так добре, в такому комфорті. Могли

дозволити собі купувати дорогі речі, мандрувати, влаштовувати майбутнє дітям. Ніколи раніше в історії.

На початку XXI століття частина Росії продала свободу в обмін на добробут. Сите сьогодні - ось ціна свободи.

Режиму Володимира Путіна були потрібні слухняні люди, які перестануть цікавитися долею країни, погодяться на те, що «там теж не дурні сидять» і займуться вибудовуванням свого комфортного аполітичного життя.

Але точно так йому потрібні були й жебраки, ті, кого він переконав у простій думці – без мене буде гірше. Ті, хто покійно поїхав вбивати в Україну, бо навіть ризик смерті на війні переважував на шальках терезів якість їхнього щоденного життя.

У ситих нульових нам усім було що втрачати. Комусь добробут, а комусь можливість вижити.

Я регулярно чую в Україні (як на мене), зовсім несправедливі твердження про те, що в українців, мовляв, свобода в крові, а в росіян – лише рабство. Доказом цього наводяться успішні українські революції і просто сам факт того, що за останні тридцять років в Україні змінилося шість президентів, у той час як у Росії за той самий час було 8 років правління Єльцина, а потім - виключно Путін. Вже 23 роки.

Чому ж тоді Україні та українцям вдалося вибудувати працюючу демократію зі змінюваністю влади, а росіянам - ні?

Відповідь досить проста: в Україні, на відміну від Росії, існували серйозні регіональні угруповання, які конкурували за владу більш-менш на рівних. Жодна з них не могла здобути решучої перемоги над іншими, внаслідок кількох десятиліть політичної боротьби всі учасники дійшли висновку, що простіше домовлятися – йти на компроміси, поважати єдині для всіх правила гри.

Ситуація в Росії була принципово іншою: відсутність досить сильних регіональних еліт, здатних не лише відстоювати власні права, а й претендувати на владу, призвели до ситуації, коли центру виявилось дуже просто купити або посадити всіх незгодних і консолідувати владу в одних руках.

Ми говоримо, що за свободу необхідно «боротися», несвобода ж щодня бореться за нас, щодня пропонуючи нам нові й нові маленькі «моральні компроміси», як вагомі дивіденди.

Вище я використав у своїй промові слово «рабство». Давайте повернемося до нього на секунду і пригадаємо, що саме лежить в основі цього поняття: раб - не господар своєї долі, він не несе за неї відповідальність - це прерогатива і привілей господаря. І саме ця обставина для багатьох з нас виявилася настільки спокусливою – перекласти відповідальність на когось іншого, свідомо відмовитися від відповідальності за цілу країну зі всіма її клопотами та складнощами.

На відміну від свободи, несвобода не передбачає відповідальності, вона від неї звільняє, даючи людям натомість комфортне відчуття стабільності та спокою, в якому вона надана своїм власним справам, добровільно віддаючи питання своєї долі та долі своєї країни так би мовити «начальству».

Режисер Кіра Коваленко, з якою ми разом зробили фільм «Розтискаючи кулаки», один із переможців Каннського кінофестивалю 2021 року, часто в інтерв'ю повторювала цитату з роману Фолкнера «Порушник праху»: «багато хто може витримати рабство, але ніхто не здатний витримати свободи».

Тут я хотів би згадати як приклад інтерв'ю мільярдера Андрія Мельниченка газеті Financial Times. У ньому я побачив відображення цілої доби «розвиненого путінізму». І закінчений образ людини цієї епохи: дуже заможної, дуже освіченої, дуже розумної, яка зуміла вибудувати ефективний багатомільярдний бізнес і при цьому гранично інфантильної. Закінчений образ невільної людини. Мельниченко із обуренням каже, що він не відчуває власної відповідальності за війну. У його розумінні війну розв'язав навіть не Путін - він всіяко оминає згадку імені російського президента - а деякі сили.

Спровокували світові лідери. Прийняв рішення хтось очевидно розумний і значно компетентніший, ніж він, адже якщо хтось має таку владу, той мудріший за інших і йому видно щось, що приховане від решти смертних. Нехай навіть мільярдерів. Вислів «там теж не дурні сидять» став притулком для мільйонів, бо він позбавив їх від відповідальності.

Ми не знаємо всіх обставин, значить справи державні – не нашого розуму. Інший знайомий вам вислів – «все не так однозначно». «Всієї правди ми ніколи не дізнаємось». У цих словах також знайшли заспокоєння мільйони людей. Свідомо та послідовно ускладнюючи та заплутуючи картину світу, вони у такий спосіб уникають відповідальності. І крок за кроком мільйони людей казали собі «навіщо ходити на вибори?» все одно наш вибір нічого не змінить.

І на мітинги не треба ходити – у Кремлі не дурні сидять.

І не треба протестувати проти війни – всієї правди ми ніколи не дізнаємося.

У тому самому інтерв'ю Мельниченко, відповідаючи на запитання, чому 24 лютого він пішов на зустріч із президентом Путіним, пояснює журналісту FT абсолютно очевидну йому річ – «коли летять ракети та літаки – як я міг не піти?» Це те, про що я говорив вище: людина, що вона послідовно знімала з себе відповідальність за життя своєї країни в мирний час, не відчуває її в момент початку злочинної війни. Ба більше. Він не розуміє, що в цей момент він має вибір.

Якщо на мирну сусідську країну летять ракети, то як я можу відмовитися?

А тепер подумки порівняйте цю сцену зі сценою в берлінському аеропорту, коли Олексій Навальний, відмовившись від пропозиції Ангели Меркель залишитися в Німеччині, сідає в аеропорту "Бранденбург" на рейс авіакомпанії "Победа" до

Москви.

Чи розумів він, що на нього чекає в Росії? Без сумніву. Чому ж він тоді не вчинив як Мельниченко, не обрав шлях найменшого опору та не зробив вибір, виходячи з абсолютно раціональних міркувань? Тому що він відчував відповідальність за долю своєї країни. І усвідомлював ціну свободи, яку часом потрібно платити чесним людям.

Я вже наголошував, що культура може стати для нації співрозмовником та допомогти тим, хто шукає відповіді. Але це не єдина функція культури. Вона може бути не лише співрозмовником, а й психотерапевтом.

Ні, культура не може захистити людей від оскотинування, від жахливих злочинів, від злиднів та безправ'я, але культура може стати для нас інструментом, який позбавить надалі від необхідності платити таку страшну ціну за свободу.

Відповіді на питання про поведінку росіян під час війни, в тому числі, дає драма Бернардо Бертолуччі «Конформіст», зафільмована ще в 1970 році. У ній автор пропонує глядачеві подивитися на тоталітаризм із фрейдистської точки зору. Витоки фашизму виявляються в страху одинака і бажанні приєднатися до натовпу. Слабкий герой стає частиною сильного фашистського суспільства й у такий спосіб набуває сенсу життя.

Угода - це плата за психологічний захист.

Або «П'ятий друк» Золтана Фабри.

У Будапешті 44-го року в компанії чотирьох друзів один пропонує іншим уявний експеримент: «Уявіть собі острів, яким править жорстокий тиран та вбивця. І є раб, якого тиран щодня піддає жорстоким катуванням: вириває язика, виколює очі, гвалтує і вбиває дочку та сина раба. Раб втішає себе тим, що совість його чиста. А тирану навіть і на думку не спадає, що він робить щось погане... І ось вам належить зробити вибір стати чи тираном, чи рабом. Тільки ці дві можливості, жодних інших. Що ви оберете?»

Троє героїв визнають, що обрали б життя тирана – хто ж добровільно обере шлях нещасного раба? Їхню розмову чує випадковий відвідувач шинка, який втручається до розмови й каже - а я б обрав стати рабом. Четверо друзів йому не вірять і вражена людина вирішує помститися – донести до таємної поліції про те, що ці четверо ведуть протестні розмови. Наступного дня всіх чотирьох заарештовують і доставляють до таємної поліції, де вони опиняються перед тим самим вибором.

Зрештою «Мефісто» Іштвана Сабо. Головний герой - актор Хендрік Хефген, який грає у виставі «Фауст», несподівано набуває популярності серед нацистів, що приходять до влади. У той час, як друзі та колеги тікають з Німеччини, не бажаючи співпрацювати з режимом, невгамовне честолюбство Хендріка спонукає його до співпраці з владою, робить його директором Державного театру в Берліні.

Я називаю великі класичні кінотвори, які пропонували всім, хто шукає відповіді на найголовніші питання - про себе, про світ, про суспільство і мораль.

Але ці відповіді були доступні лише тим, хто шукав їх.

Легко відгородитися від наведених мною прикладів, сказавши, що я говорю про класичний кінематограф, що він не цікавий масовому глядачу. І, можливо, це правда. Але масова культура - особливо зараз і сьогодні - теж давно перестала соромитися гострих тем і серйозної розмови.

Головні американські платформи та телеканали – HBO та Amazon Prime – знімають серіали вартістю в десятки мільйонів доларів, у яких найкращі автори сучасного телебачення розповідають максимально широкій аудиторії про те, як легко може суспільство прийняти фашизм. Як легко величезна Америка може погодитися із існуванням концтаборів і навчитися скидати руку у фашистському привітанні - про це з американським глядачем говорили автори серіалів «Людина у високому замку» або «Змова проти Америки».

І мільйони глядачів дивилися ці серіали. Так, неможливо сказати, що така розмова – це панацея, особливо для такої максимально поляризованої країни як сучасні Сполучені Штати, але сама наявність таких історій може бути щепленням мільйонам глядачів, готових до такої відвертої розмови.

Сьогодні немає історичного злочину чи несправедливості чи жахливої сторінки історії майже будь-якої західної держави, яка б не стала предметом дослідження найкращих сучасних авторів, як у незалежному, так й масовому кінематографі!

Необхідна навичка визнавати гірку правду, говорити собі, що злочини у Грозному чи Бучі чинили не якісь абстрактні кати, а наші власні співвітчизники. Вміння визнавати власну неправоту. Бути відвертими із самими собою та нести повноцінну відповідальність не лише за своє сьогодні, а й за минуле – це якості вільних людей.

Вміння чути правду, бодай й гірку. Вміння розуміти свої недоліки та чути про свої помилки, щоб виправити їх.

Це також ціна свободи. Я переконаний, що тільки так ми зможемо позбутися комплексів минулого, які тягнуть нас до комфортної та спокійної несвободи.

І ось у цьому нам може допомогти і кінематограф та культура.